

ZIMÁNYI VERA:

## URADALOM ÉS JOBBÁGYTELEK KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN (14–17. sz.)

Vázlatos áttekintésben a nagybirtok és a parasztgazdaság témakörét a 14. századtól a 18. századig próbálom végigkísérni Kelet-Közép-Európának azon a részén, amely Németország keleti felét, Lengyelországot és Litvániát, Csehországot és Magyarországot foglalja magába. Az ettől keletre eső területekkel, amelyek úgy tűnik, az itt felsorolt országokétól eltérő típust képviselnek, pillanatnyilag nem foglalkozom.

Alapvető kiindulópontom az, hogy a kérdéskör csak a legszélesebb összeurópai összefüggésekbe ágyazva ragadható meg helyesen, mivel Európa különböző gazdasági övezeteiben a gazdasági-társadalmi fejlődés nem elszigetelten játszódott le, hanem egymást feltételezve. Ma már az összeurópai gazdasági kapcsolatok fontos elemeinek a kialakulását legalább a 13. századtól számítjuk. Ezért nem is összehasonlító vizsgálatról beszélnék, hanem inkább a funkcionális egymárahatást keresném. Teszem ezt akkor is, amikor Kelet-Közép-Európa birtokrendszerét, illetve annak változásait vizsgálom, azzal a célkitűzéssel, hogy összehasonlíthassuk az itt tapasztalt helyzetet az Európa más részein található állapotokkal. Problémánknak e területen és a fenti időhatárok között történő vizsgálata messzemenő tanulságokkal szolgál, amelyek talán az európai fejlődés egészének a jobb megértéséhez is hozzásegítenek bennünket.

A 14–15. század folyamán Kelet-Közép-Európa e területein olyan viszonyok között élt a parasztság, amely nagyon közel állt az egykorú nyugat-európai parasztság körülményeihez. A középkori rabszolgamunkára alapozott majorságok eltűntek, domaniális földesúri gazdaságokat csak elvétve találunk, azok is kis terjedelműek. A nagybirtok lényegében itt is, mint nyugaton, egy sor paraszti kisüzem konglomerátuma, a paraszti szolgáltatások begyűjtésére szolgáló szervezet, a feudális járadékok szubsztrátuma. A parasztság ennek megfelelően túlnyomóan természetben, majd egyre nagyobb mértékben pénzben adózott a földesúrnak, a munkajáradék szerepe elenyésző és járulékos volt. Tehát lényegében cenzitárius jobbágyokkal van dolgunk, akik meglehetősen szilárdan birtokolják, eladhatják, és átörökíthetik földjüket, és szabadon költözhetnek. Ezekben az országokban ekkor már a mezőgazdasági technikában is lényegében átvették a legfontosabb nyugat-európai vívmányokat.<sup>1</sup>

A döntő különbséget az általam vizsgált terület és Nyugat-Európa parasztsága között mindazonáltal a parasztság felemelkedésének az alapjául szolgáló 14–15. századi városi fejlődés erősen eltérő mértékében látom.<sup>2</sup> És ezzel függ össze a renddé szerveződő nemesség nagyobb hatalma és a társadalmon belüli magasabb számaránya is. Nyugaton a 14. század és a 15. század első felének az agrárdepressziója lényegében likvidálta a kismemesség tömegeit, Keleten viszont az agrárdepresszió ehhez nem volt elég súlyos, és így azt hatalmas kismemesi tömegek éltek túl társadalmilag. Mindez potenciális veszélyt jelentett, amely a körülmények változásával rosszabbra fordíthatta a parasztság sorsát.

A kelet-közép-európai gazdasági-társadalmi fejlődésben, így a birtokviszonyokban is, szinte törésszerű változás következett be a vizsgált hosszú korszakon belül. A magam részéről elfogadom I. Wallerstein koncepcióját Európa különböző fejlettségű zónákra tagolódásáról,<sup>3</sup> és ugyancsak egyetértek F. Braudelnek azzal a ragyogó megállapításával, amely szerint a központi zóna középpontjában egy uralkodó kapitalista város, egy szuperváros áll, e városok elsőségi sorrendje pedig változó. Ha e városok felváltják egymást, mindannyiszor megremeg az egész történelem. A változás egy-egy gazdasági világ egészét érinti.

Mint tudjuk, a 14–15. században ez a vezető szuperváros Velence volt.<sup>4</sup> E koncepciót azonban szükségesnek tartom kiegészíteni: nemcsak Velence, mint vezető város, hanem a fejlett területeknek Velencétől Németalföldig terjedő tengely mellett történő tömörülése és az e tengely körül elhelyezkedő számos német város együttesen határozták meg a 14–15. századi Európa gazdasági fejlődésének az alapvető kereteit. Figyelemre méltó tény, hogy Kelet-Közép-Európa egyes államai részben földrajzilag sokkal közelebb helyezkedtek el Velencéhez, mint pl. Amsterdamhoz vagy Londonhoz, a későbbi évszázadok központjaihoz, mind pedig – az adott korszak viszonyaihoz képest – sokkal szorosabb szálakkal kapcsolódtak ahhoz, elsősorban nemesfémányászatuk révén. *Kelet-Közép-Európa a 14–15. században Európán belül nem periféria, hanem fél-periféria volt!*

Magyarország és Lengyelország szerencsésen kapcsolódott a 14–15. századi nemzetközi kereskedelmi útvonalakhoz; ugyanakkor a Magyarországon és Csehországban található nemesfémányászat az amerikai nemesfémek beözönlése előtti korszakban nemzetközileg fontos szerepet tölthettek be. Lengyelországgal együtt itt három jelentős, önálló államról volt szó; az Anjou Róbert Károly magyar, Nagy Kázmér lengyel, és a luxemburgi János cseh király (IV. Károly elődje) 1335-ben a magyarországi Visegrádon király-

találkozót rendeztek, amelyen szuverén módon szövetkeztek és egyezkedtek a térséget érintő politikai kérdésekről éppen úgy, mint a három államot közösen érintő gazdasági ügyekkel kapcsolatban.

Velence uralmához kapcsolódott a délnémet tőke is, amelynek alapvető szerepe volt Kelet-Közép-Európa 14–15. századi felvirágzásában is.<sup>5</sup> A német területek játszották a velencei központ mellett a „ragyogó második” szerepét – F. Braudel kifejezését használva. Ha tovább finomítjuk a képet, akkor a délnémet tőke saját hazai területét a 14–15. században „semiperiphérie A”-nak tekintve az e tőke által átszőtt és befolyásolt cseh-magyar-lengyel régiókat valamivel halványabb, de még mindig igen tisztességes „semiperiphérie B”-nek tekinthetjük. Így érthetővé válik, hogy ez országok nemzetközi szerepének megfelelően felgyorsult itt a fejlődés és számottevő városiasodást és belső piacot eredményezett, ami pedig a parasztság belső árutermelését, piaci eladásait, következésképpen cenziáriussá válásának a lehetőségét eredményezte és fokozta a természeti adottságok, tehát a regionális munkamegosztás következtében kialakult árucserét.

Amilyen mértékben szűnt meg Velence a korai kapitalista fejlődés központja lenni, olyan mértékben hanyatlott vissza Kelet-Közép-Európa szemiperifériából perifériává. Az addig elért fejlettségi foka, városiasodásának és iparának a színvonala még nem nyújtott számára elég támaszt a kedvezőtlenebbé váló viszonyok kivédésére. – Hasonló szerepet töltött be a Baltikumban, e szegényebb „északi mediterráneumban” a Hanza-szervezet is, amely azonban a korszakváltáskor ugyancsak lehanyatlott.

Kiindulópontunk tehát az, hogy a paraszti birtok sorsát ezek a széles távlatú nemzetközi események határozták be és végső soron határozták meg. Igaz ugyan, hogy nemesi nyomásra már a 15. században is hoztak egyes olyan intézkedéseket, amelyekkel a parasztságot korlátozni igyekeztek, elsősorban költözési szabadságában, ezeket az intézkedéseket azonban ritkán valósították meg. A jobbágyokra jelentős nyomás nehezedett már a 14. században, és ez egyre növekedett a 15–16. század fordulóján. Ugyanakkor fokozódó kísérletek történtek a terhek emelésére és a parasztok személyi szabadságának a korlátozására. Az újabb német kutatások ezt tartják az 1525. évi nagy német parasztháború legfőbb magyarázatának,<sup>6</sup> és feltehetően az 1514. évi magyarországi országos parasztfelkelésnek is ez állt a háttérben<sup>7</sup>. Az egész térség lassú lecsúszásával egyidejűleg sokkal jelentéktelenebbé váltak ezek az államok, amelyek a 14. században, de még a 15. század második felében is komoly erőt képviseltek Európán belül. A törökök a leromlott státusú és erejű Jagello-kori Magyarországot győzték le, nyilván nem véletlenül.

E nemzetközi keretek között lehet és kell megmagyarázni azt az éles váltást, amely a térség gazdaságában és birtoktípusaiban a 15. és 16. század között bekövetkezett.

A 14–15. században az agrártermelés tehát döntően a paraszti kisbirtokokon valósult meg, a nagybirtok ekkor nem volt termelő nagyüzem, hanem pusztán járadékbeszedő apparátus.

A térség perifériárá süllyedése lényegében az árforradalom /illetve már az azt megelőző és a 15. század végétől tartó lassú mezőgazdasági áremelkedés/ idején zajlott le, tehát lényegében Nyugat-Európa lendületes felemelkedésével egyidőben. Az erősen urbanizálódó nyugat egyre fokozódó élelmiszer és nyersanyagigénye olyan nemzetközi kihívást jelentett a lényegében agrár-profilú Kelet-Közép-Európa számára, amely új viszonyokat teremtett, újáformálta a kelet-közép-európai agrártermelés kereteit is.<sup>8</sup>

W. Rusiński tanulmányában<sup>9</sup> meggyőzően fejti ki, hogy a helyi, városi piacon a paraszt van előnyben az úrral szemben, mert mozgékonyabb, többféle terményt ad el, és pedig személyesen, kereskedők közbeiktatása nélkül, tehát nagyobb nyereséggel. Az úr természetesen csak apparátusa, vagy kereskedők közbeiktatásával árusíthat, és ez csökkenti nyereségét. Elsősorban a nagybirtok az, amely nem versenyképes a helyi piacon a parasztgazdaságokkal, a nemesi kisbirtok elvben igen, de erre gyér adataink vannak, a források természetéből következően. A helyi piacoknak azonban korlátozott volt a felvevőképességük /legalábbis Kelet-Közép-Európában/, a parasztnak viszont nem volt kifizetődő viszonylag olcsó és nagy volumenű terményeket nagy távolságra szállítani; ehhez már neki is kereskedők közvetítését kellett volna igénybe vennie, ami elvitte volna nyeresége nagy részét.

Hogy van-e helyi piac és mekkora a felvevőképessége, az egyszerűen a városodás fokának a kérdése.

Amikor viszont Nyugat-Európa fokozódó élelmiszerszükséglete révén a 15. század végén, majd a 16. század folyamán egyre nagyobb mértékben megnőtt a kelet-közép-európai élelmiszerek iránti igény, ugrásszerűen megnőtt e tömegfogyasztási cikkek külső piacának a szerepe és jelentősége. E távoli külső piacokon azonban már nem lehetett kis mennyiségű, heterogén összetételű terményt eladni, hanem egy-két fajta, specializált és nagy mennyiségű áruval kellett jelentkezni. Ilyen feltételek között viszont már a nagybirtok került előnyösebb helyzetbe a paraszttal szemben; ezenfelül még jobban is tudta megszervezni a szállítást.

Az utóbbi évek irodalmában nagyrészt elfogadottá vált az a nézet, amelyet magam is teljes mértékben osztok, hogy e nyugat-európai gazdasági

kihívásra alakultak ki, illetve terjedtek el széleskörűen a robotoltató földesúri majorgazdaságok, bár maga a folyamat területenként némileg eltérő időpontokban és különböző intenzitással játszódott le. Ennek az alapvető indítéknak természetesen kísérőjelenségei is voltak, mint a nemesség erőteljes ellentámadása, valamint a jobbágyok jogi helyzetének a romlása. Mindezeknek a hátterében azonban a nyugatinál gyengébb, alacsonyabb szintű városi és polgári fejlődés, a nemesség jóval magasabb számaránya és befolyása a társadalom egészén belül, valamint gyengébb, a nemesi érdekeket nem, vagy nem eléggé ellensúlyozó államhatalom állt. És ne felejtsük el, hogy mindez nem egy „monde plein”-ben, vagyis az adott viszonyokhoz képest túlnépesedett világban, hanem a nyugatinál sokkal kisebb népsűrűségű területeken játszódott le, ahol a nyugati viszonyokhoz képest földbőséget találunk, úgy, hogy a földesúr kellő mennyiségű földet vehetett saját kezelésébe a robotot biztosító jobbágyok létalapjának a megsemmisítése nélkül is.

A viszonylag bőségesen rendelkezésre álló föld mellett a másik alapvető feltétel az olcsó, lehetőleg ingyenes munkaerő, a jobbágyi robot biztosítása volt, amelynek a segítségével a földesurak olcsóbban tudtak termelni,<sup>10</sup> mint a bármennyire is alacsony munkabérral dolgozó nyugati vetélytársak. Nyugaton ugyan csökkenő reálbérek mellett dolgoztattak, de a nagybirtokok ott ennek ellenére is kevésbé voltak rentábilisak, mint a parasztbirtokok, ezért sem került sor nyugaton majorkodásra. Keleten a földesurak nemcsak azért tudtak egészen másként kalkulálni, mert a legnagyobb költségtenyező, a munkabér a robot folytán kiesett, hanem mert még nagyobb beruházásokra sem volt szükség, hiszen a jobbágyok nagyrészt saját igásállataikkal és ekefogatukkal végezték a munkát.

Noha a fejlődésnek ez a menete az előző évszázadban túlnyomóan cenzitárius jobbágyságot a második jobbágyság egyre kötöttebb és munkajáradékkal egyre jobban megterhelt körülményei közé kényszerítette, a kétségtelenül széleskörűen kibontakozó 16. századi agrárkonjunktúrának nemcsak a földesurak, hanem a tehető parasztok is haszonélvezői voltak.

A 16. század a korábbiaknál nagyobb piaclehetőségeket tartogatott a jobbágyok nem kis hányadának a részére is, és ez korábban soha nem látott mértékű társadalmi és vagyoni differenciálódást hozott létre a paraszti társadalmon belül.<sup>11</sup> De ez a paraszti árutermelés, ha azt a társadalom egészében helyezzük el, sokkal kedvezőtlenebb, sőt, veszélyesebb miliőben folyt, mint a 15. századi paraszti árutermelés, amely ugyan volumenben kisebb, de a nyugati fejlődéshez közelebb álló és ezért egészségesebbnek tekinthető viszonyok között zajlott.

Még egy alapvető megfigyelés tűnik szemünkbe az újabb tanulmányokból; az, hogy amint a földesúri majorsági termelés elképzelhetetlen volt a jobbágyok robotja nélkül, úgy a 16. századi agrárkonjunktúra hasznából részesülő gazdag parasztok sem nélkülözhatték a földnélküli, vagy töredék földdel rendelkező zsellérek, szegény parasztok munkáját, ami viszont az erős társadalmi differenciálódás miatt rendelkezésükre is állott. Volt egy nem is kis réteg, amely nem tudott megélni saját földjéből és munkaerejét is áruba kellett bocsátania pénzért, vagy terményfizetségért.<sup>12</sup>

Ezek szerint nem lehet egyértelműen úgy definiálni a parasztgazdaságot, hogy az családi munkaerővel megművelt gazdaság, hiszen pl. német területeken a Gutsherrschaft széleskörű elterjedése idején az egész telekkel rendelkező paraszt /Ganzbauer/ kénytelen volt saját gazdasága ellátásán kívül egy további ekefogatot, szélsőséges esetben két további ekefogatot tartani, hogy teljesíteni tudja a rá kivetett robotot, ami további cselédség tartását tette szükségessé. Így a parasztgazda bevétele csökkent; ha az összes felhasznált munkát pénzre számították volna át, a mérleg ráfizetéses lett volna. Csak a robotot ingyen kapó földesúr számára volt a termelés egyértelműen nyereséges. A tehető parasztgazdaságok természetesen nem egész családokat, hanem csak egyedül álló cselédeket alkalmaztak, ezért igen nagy volt a házasulatlanok aránya a felnőtt lakosságon belül, ami viszont lassította a demográfiai növekedést.<sup>13</sup>

De Magyarországon is a házuknál lakó zselléreket vagy béreseket küldték a nagygazdák maguk helyett robotolni, itt néhol egész családok – nem rokon, hanem idegen családok – kapcsolódtak a jobbágygazda telkéhez.<sup>14</sup> Személyesen csak a közepes nagyságú jobbágytelekkel rendelkező parasztok teljesítették a robotot, és természetesen a zsellérek, akiknek, függetlenül attól, hogy mások felfogadták-e őket, saját zsellérhelyük után is kellett kevés, a gazdákénál jóval kevesebb robotot teljesíteniük a földesúr számára.

Ugyanakkor a „családi munkaerő” fogalma sem egyértelmű, hiszen a család az idővel változó életkorú emberek együttese. Egy fiatal házaspárnak kis gyermekeivel nyilván csak baja, gondja van, anélkül, hogy azok segítséget jelentenének neki. A rövid átlagos életkor miatt nagyszülők csak kivételesen éltek velük, de még ebben az esetben is valószínűleg már elfáradt, gyöngé emberekről volt szó. Talán 6–8 olyan év lehetett a család életében, amikor a még otthon élő kamasz gyerekek számottevő, egyre nagyobb segítséget jelentettek a paraszti háztartásban. Ne felejtjük el, hogy Magyarországon pl. – a nyugat-európai szokásoktól teljesen eltérően – igen fiatalon házasodtak. Olyan összeírásokban, amelyekben a gyerekek életkora is szerepel, ritka eset-

ben találunk 20 éveseket! – Mindezek a körülmények is befolyásolták azt a tényt, hogy egy-egy jobbágycsalád a saját erejéből tudta-e teljesíteni a kirótt robotot, vagy pedig idegen munkaerőt is kénytelen volt-e igénybe venni e célra.

Tulajdonképpen meglepő tény, hogy a parasztság a 16. században /a század első negyede nagy parasztháborúinak a lezárulása után/, az agrárkonjunktúra széleskörű kibontakozása idején nem tiltakozott jobban a jobbágyterhek fokozódása ellen, mint amennyire azt valójában tette. Több szerző megerősíti azt a már régebben felmerült véleményt, hogy a gazdag parasztság maga is részese volt a konjunktúra hasznának, és a földesúrnak járó robotot nem személyesen teljesítette, hanem maga helyett cselédjét, szolgáját, egy nála lakó zsellért küldött robotolni. Ezeknek a falusi szegényeknek pedig szinte mindegy volt, hogy a nagygazda, vagy pedig a földesúr földjén dolgoztak-e, ők ezért nem tiltakoztak hevesen a robot 16. századi emelése ellen.

Az eddigiekben azokra a jelenségekre, problémákra igyekeztem rámutatni, amelyek a második jobbágyság rendszerével jellemzett Kelet-Közép-Európa országaira többé vagy kevésbé egyaránt jellemzőek, és amelyek a 16. századtól kezdve olyan markánsan megkülönböztették ezt a területet Nyugat-Európa gazdasági-társadalmi struktúrájától, így birtokszerkezetétől is. A második jobbágyság uralmával, vagy legalábbis meglétével jellemezhető ezen zóna azonban távolról sem egységes, mert mind az ide tartozó egyes országok, mind pedig az egyes országokon belüli régiók igen jelentős eltéréseket mutatnak. Ezért a továbbiakban az egységen belüli különbségeket fogom vizsgálni.

A német területek legújabb kutatási eredményeit összegezõ G. Heitz referátumából<sup>15</sup> sok fontos, új ismerethez jutunk. Ő is rámutat arra – miként már több más szerző is tette –, hogy a német szakirodalomban hosszú időn keresztül klasszikusnak tartott megkülönböztetés a Grundherrschaft és a Gutsherrschaft területi elterjedését illetően nem állja meg a helyét. Az volt az általános nézet, hogy az Elbától keletre a parasztnak robotján alapuló árutermelő földesúri majorsági üzemeknek, a Gutsherrschaftoknak volt döntő szerepük, míg az Elbától nyugatra fekvő vidékekre továbbra is a nyugati fejlődéssel lényegében megegyező, a jobbágyok pénzszolgáltatásait beszedő, saját gazdaságot nem üzemeltető Grundherrschaft volt a jellemző. Tehát ez az éles megkülönböztetés ilyen formában nem állja meg többé a helyét. Helyesebb arról beszélni, hogy az Elbától keletre *túlnyomóan* Gutsherrschaftokat találunk, de köztük bőven előfordulnak a Grundherr-

schaft típusú gazdaság szigetei is; ugyanakkor e keleti területeken sem lebecsülendő a parasztsok saját árutermelése sem. Az Elbától nyugatra eső területeken pedig – a Grundherrschaft túlnyomó volta mellett – szintén nagy számban találkozunk saját kezelésű földesúri üzemekkel. A szerző lehetségesnek tartja, hogy az eddig elképzelt, területileg megosztott agrárdualizmus helyett helyesebb lesz a jövőben a Gutsherrschaft és a Grundherrschaft különböző arányú egymás mellett éléséről beszélni. Száz évi kutatás után fogalmuk sincs a német történészeknek, még kevésbé nincsenek pontos számításuk a nagyobb részt robotoltatáson, illetve a nagyobb részt más szolgáltatásokon nyugvó gazdaságok arányáról.<sup>16</sup>

A német területekre vonatkozó másik fontos megállapítása G. Heitz referátumának<sup>17</sup> az, hogy a 16. század folyamán erős differenciálódás játszódott le a német parasztság körében, amelyet a szerző egyértelműen a paraszti árutermelés következményének tart. Erősen megnőtt a földnélküliek és a kevés földdel rendelkezők aránya, az egyes parasztgazdaságok nagysága közötti különbség. Három fő kategóriát lehet megkülönböztetni: az egész gazdasággal rendelkező parasztokat /Ganzbauer/, a részgazdasággal rendelkezőket /Teilbauer/, valamint a földnélküli zselléreket, cselédeket.

De új forráscsoportnak, a paraszti pereknek a tanulmányozása révén módosult az a kép is, amelyet a korábban robotmentesnek tartott Grundherrschaft életéről alkottunk magunknak. E perekből kitűnik, hogy a Grundherrschaft uralma alatt álló területeken is meglepő súllyal szerepelt a robot elleni tiltakozás. Igaz ugyan, hogy nem annyira majorságföldek szántása, hanem inkább a sok szekerezés ellen emeltek szót a parasztsok, de a mezőgazdasági munkák csúsidejében tőlük megkövetelt robot, valamint jogi helyzetük legcsekélyebb megtámadása ellen is sokszor tiltakoztak, még ott is, ahol évi 20–30 napnál több robotot nem követeltek tőlük. A parasztsok láthatóan tudatában voltak a munkajáradék és a Leibeigenschaft közti összefüggésnek és még a legcsekélyebb emelés ellen is tiltakoztak. E kutatások szerint Westfáliában, a Rajna középső vidékén, délnyugati német területeken, valamint Hessenben is léteztek olyan Grundherrschaftok, amelyeken belül földesúri magánbirtokok is működtek. Ennek az volt a következménye, hogy egyes, nem nagy számú jobbágyok robotoltak nekik, noha legfeljebb csak heti egy napot, vagy inkább még kevesebbet.

De visszatérve a minket most közelebbről érintő keleti német területekre, ahol a Gutsherrschaft ha nem is kizárólagossá, de mindenesetre túlnyomóvá vált, Heitz megállapítja, hogy a nemesség a 15. században kibontakozott, ragyogó kora-kapitalista tendenciákat igyekezett visszaszorítani



és az árutermelés nagyobb hányadát próbálta a maga részére biztosítani, és pedig elsősorban a paraszti szolgáltatások emelésével. /Persze ismét rá kell mutatnunk: ahol igazán erős volt a városiasodás, a polgári fejlődés, ott a nemesek nem voltak eléggé erősek ahhoz, hogy ellenoffenzívájukat sikerre vigyék./ Ennek a nemesi ellentendenciának a kezdetei a 14. századba nyúlnak vissza. Az 1525-ös nagy német parasztháborúban a Leibeigenschaft elleni küzdelem döntő helyet foglalt el: a fő követelés a földesúri szolgáltatások csökkentése volt. A Leibeigenschaft bevezetésének a szerző szerint is tehát egyértelműen és elsősorban gazdasági okai voltak. /G. Heitz mások több pontból álló, és ezért egészében egyetlen területen sem maradéktalanul találó Leibeigenschaft definíciója helyett e fogalom alatt az összes gazdaságon kívüli kényszereszközt érti./

Brandenburgban,<sup>18</sup> ahol a földesúri rendszer az 1375. évi Landbuch szerint még megegyezett a nyugati területével, bizonyos korábbi kezdetek után a 16. század második felében alakultak meg nagyobb számban a robotoltató földesúri üzemek. Területének nagyságához mérten Kurmark sem sokkal kisebb mértékben vette ki a részét az európai gabonakereskedelemből, mint Lengyelország; Kurmark önmaga ellátásán kívül mintegy 40–60.000 további embert tudott gabonával ellátni többlettermelése révén. /Összehasonlítául: 1620-ban Amsterdam lakossága mintegy 100.000 fő volt./ A parasztság a Gutsherrschaft ellenére is hozzáfért a piachoz, de nem annyira gabonát, mint inkább egyéb terményeket adott ott el. A leltárak jobbágyok kezén is számbavesznek bizonyos készpénzösszegeket, 150–300, néha 1.000 tallért is, de az igazi nagy vagyonok a nemességnél /nem a polgárságnál/ halmozódtak fel. H. Harnisch a Gutsherrschaft létrejöttét azzal magyarázza, hogy az agrárkonjunktúra nagy nemesi rendi hatalommal találkozott, egy adott alkotmányjogi konstelláció mellett. G. Heitz pedig nemesi ellentámadásról beszél. De ez a nemesi ellentámadás, mint láttuk, szorosan összefügg a városi fejlődés gyengeségével, annak mintegy a másik oldala.

Egyébként hasonló viszonyok uralkodtak Mecklenburgban és Pomerániában is, mint Brandenburgban; csak a 18. század első harmadában vált a Gutsherrschaft rendszere Brandenburgban a többinél erősebbé. Az egyes fejedelemségek között fennálló jogi eltérések tovább színezték és variálták a Gutsherrschaft megjelenési formáinak a sokrétűségét.

Áttérve Lengyelországra, ahol a nyugatra exportált nagy gabonátöbbleteket a klasszikus nézetek szerint ugyancsak a jobbágyi robotmunkával művelt földesúri majorokban, a fołwarkokban termelték meg, az újabb kutatások ugyancsak árnyaltabbá teszik a képet.<sup>19</sup> Az eltérő jogi, társadalmi

és gazdasági viszonyoknak olyan széles skáláját tárták fel a lengyel fejlődésen belül is, hogy az lehetetlenné teszi a leegyszerűsített ábrázolást. Igaz ugyan, hogy a 16–18. században erősen terjedt a piacra orientált robotoltató majorsági rendszer, de ez a rendszer mégsem hódította meg teljesen Lengyelország egészét, amelyen belül a holland típusú gazdag parasztsztruktúra, erős, gazdag városok /ill. város, Gdansk/ és a bérmunka modellje képezte az egyik végletet, és a piactól távol eső, kedvezőtlen adottságú vidékek alkották a másik pólust, ahol nem volt kifizetődő még a robotmunkára alapozott majorsági termelés sem. E két véglet között helyezkedtek el az ismert fołwark gazdaságok. De még ezeken belül is eltérések figyelhetők meg a parasztsztruktúrák kötelezettségeinek és jogállásának a szempontjából.

Amíg Kis-Lengyelországban gyorsan elterjedt a majorgazdaság rendszere, addig a nagy, erős kikötőváros, Gdansk környékén megmaradtak a nagy parasztsztruktúrák. Itt német jogú falvakon kívül privilégiummal rendelkező holland jogú falvak is voltak, ezeknek azonban magas összegű földesúri pénzdótot kellett fizetniük. E területeken mind a paraszti földesúri, mind pedig a földesúri majorokban a bérmunka volt az uralkodó forma.

Litvánia fejlődésében mintegy fáziskésést figyelhetünk meg; ott a helyzet jobban hasonlított a 15. századbeli kis-lengyelországi körülményekhez, mint a 16. századiakhoz. Ukrajnában, ahol túlnyomó volt a nagybirtok, nagy földbőséget találunk, de nincsenek adatok a 16. századi majorkodásra vonatkozólag.

A majorsági növekedés az árforradalom hatására elsősorban a nagybirtokokon és a koronabirtokokon következett be, mert a kis- és a középne-mességnek alig volt olyan földje, amelyet korábban nem művelt volna meg, tehát nem volt helye majorsága kiterjesztésére. Ennek meg is lett a hatása: Kis-Lengyelországban a 16–18. század között csaknem eltűnt a nemesi kisbirtok. A lublini vajdaságban pl. a 15. század közepén a parasztság által használt összes földnek mintegy a fele kisnemesek tulajdona volt, a 18. század végére azonban ez az arány már 9,8 %-ra süllyedt, a nagybirtokosok földtulajdonának az aránya pedig 13,3 %-tól mintegy 42 %-ra nőtt.<sup>20</sup>

A parasztsztruktúra azonban még a legszigorúbb robotoltató birtokokon is megőrizték valamennyit piaci kapcsolataikból, mert csak így magyarázható meg az a tény, hogy annyi alkoholt tudtak megvásárolni a földesúrtól – mindenkor készpénzért! –, hogy az ebből származó bevételek a 18. században a földesúr majorsági bevételeinek a 30 %-át képezték. Ugyanakkor arra is vannak adataink, hogy egyes gazdag parasztsztruktúrák pénzért megváltották magukat robotkötelezettségük egy részétől, vagy egészétől, és néha annyi földjük

volt, hogy az felért a kismemesi birtokkal. Ugyanakkor felfedezhetők a forrásokban itt is egy olyan földnélküli népességnek a körvonalai, amely népesség majoroknak és gazdag parasztnak adta el munkaerejét, vagy az országban vándorolva, alkalmi munkákkal tartotta el magát.<sup>21</sup>

A lengyel nagybirtok a 16–17. század fordulóján annyira fokozta a parasztnak robotoltatását, hogy az sokszor már a parasztnagyaságot magát veszélyeztette. A nehézségekkel küzdő gazdaságokat a nagybirtok segítette ki vonóállattal és vetőmaggal; mindez megnövelte a majorsági termelés költségeit. Ugyanakkor az 1620-as évektől kezdve csökkent jelentősen a nyugati kereslet a lengyel gabona iránt, és így csökkent az elérhető nyereség is. Mindez nemcsak az árutermelő lengyel nemességet, hanem a parasztságot is érintette: a lengyel parasztnak közül sokan elvesztették a lehetőséget a többlettermelésre és ezért nem tudták többé alkalmazni szegényebb társaikat. Ezért beszűkült a termelésük, ugyanakkor mind erősebb függésbe kerültek a majorgazdaságtól, amely a nehézségekkel küszködő parasztnak megsegítése ellenében még több robotot követelt. Az eredmény: tönkrementek a nagyobb parasztnagyaságok és helyettük kisebbek keletkeztek, a 16 és 8 hektárosok helyett főleg 4 hektárosok. Az egész folyamatot még csak súlyosbították a 17. század második felének a háborús terhei.<sup>22</sup>

Csehország helyzete egy kissé eltért a Baltikumon át gabonát exportáló keleti német és lengyel területek fejlődésétől.<sup>23</sup> A német jogú parasztnetelek a cseh parasztnak helyzetére is kedvezően hatottak; az ország nemességbányái és ezzel kapcsolatban a német tőke erőteljes behatolása a 14–15. században magas szintű fejlődést tettek lehetővé, amelyből nemcsak a cseh polgárság, hanem a parasztnak is kivette a részét. IV. Károly erős országában ennek megfelelően szinte nyugati típusú, szabad parasztnakat találunk, akik az élénk belső piacon értékesítették terményeiket. Az 1335 óta Csehországhoz tartozó Szilézia nagy népsűrűsége és magas fokú fejlettsége a helyi polgárság közvetítésével külön jó piaclehetőséget biztosított a parasztnak számára, akik nagyrészt pénzjáradékot fizettek földesuraiknak. Évi néhány napot kellett ugyan robotolniuk, főleg a Csehországban nagy szerepet játszó földesúri halastavak gondozására, de sokszor ezt a robotot is megválthatták pénzen. A huszita mozgalmak még ezeket a terheket is el akarták törölni. A 15. század végén azonban itt is hoztak a parasztnak szabad költözését gátló rendelkezéseket, de viszonylag kis összegért lehetett engedélyt szerezni a költözésre.

A 16. század során a csehországi nemesség ugyancsak sikeresen konkurrált a cseh polgársággal, amelynek a kereskedelmi monopóliumát meg-

törte. Majorságokat kezdtek létesíteni, részben földvásárlással, részben pedig erőszakkal gyarapítva a földesúri földeket. Mindehhez fokozatosan növelték a jobbágyok robotját. De itt nem annyira a gabonatermelés állt az előtérben, hanem az intenzívebb művelést igénylő szőlő, komló, gyümölcs és kender termesztése. Mindez azonban csak fokozatosan alakult ki; a cseh földesurak legfőbb gazdasági tevékenysége a 16. század közepéig a tógazdálkodás maradt. A század végére a cseh jobbágytság fokozatosan süllyedt a második jobbágytság rendszerébe. A nagy változás mégis a 17. században, a harmincéves háború alatt és után következett be. A hadjáratok során megüresedett, elhagyott parasztgazdaságokból sokat megszereztek a földesurak, más üres telkekre pedig parasztokat telepítettek, erős megkötöttségekkel. A fehérhegyi csatavesztés /1620/ után a cseh főnemesség jelentős részét megfosztották birtokaitól, és az új földesurak kemény kézzel idegenként bántak jobbágyaikkal. Ekkor nőtt meg a jobbágyok robotkötelezettsége, néha heti 3 napot kellett dolgozniuk az úr számára. Mindenesetre úgy látszik, hogy Csehországban a mezőgazdasági árutermelést nem annyira a külföldre irányuló élelmiszerelexport váltotta ki, hanem a belső fogyasztás, kereslet. Ne felejtjük el, hogy Prágának, amely egy ideig a Habsburg uralkodó székhelye, 30.000 lakosa volt, a fejlett Szilézia és más cseh-morva városok ösztönző hatásáról pedig már szövegtünk. Az árforradalom és az agrárkonjunktúra elérte Csehországot is, így itt is ösztönzően hatott az agrártermelésre, amelyből a cseh földesurak is csak a Kelet-Közép-Európában szokásos módon, jobbágyok robotoltatásával vehették ki a részüket. A viszonylag magas szintű polgári, városi fejlődés következtében azonban a cseh jobbágytság nem került szélsőségesen rossz helyzetbe. A 17. század második felében azonban súlyosbodott a cseh parasztság helyzete: ezt jelzi az 1688. évi véres parasztfelkelés is.

Magyarország ismét eltérő típust képvisel az élelmiszert exportáló kelet-közép-európai országok között.<sup>24</sup> A 15. században a nagybirtokon csak elhanyagolható mértékű agrártermelés folyt, a piacra szánt termékeket ekkor még úgyszólván kizárólag a parasztgazdaságok állították elő. Az ország sokrétűen tagolt földrajzi és termelési tájegységei: a magas hegyvidéki juh-tartás, a már akkor szép fejlődésnek induló alföldi szarvasmarhatenyésztés, a sokfelé kibontakozó szőlőművelés, valamint a gabonatermelő vidékek területi váltakozásai az alapvető élelmiszerek élénk mozgását, cseréjét kívánták meg és eredményezték, amelyet a városok élelmiszerek kereslete csak fokozott.

Lényegesen megváltozott a helyzet a 16. századi agrárkonjunktúra

idején. A nagybirtokosok az 1430–40-es években kezdtek tömegesen reagálni az új helyzetre: allodiumok sorát rendezték be, először az ország nyugati, észak-nyugati vidékein, majd másfelé is. Az 1570-es években a földesúri majorságépítés újabb hulláma figyelhető meg az országban. Ugyanakkor a jobbágyok mezőgazdasági termelése is korábban soha nem látott mértékben lendült fel: a gabonatermelés, úgy tűnik, az 1560-as években érte el a csúcspontot. Az árugabonát termelő parasztok rendszeresen idegen munkakerővel, a falusi nincstelenekből toborzott cselédekkel, zsellérekkel is dolgoztak.

Az igazi nagy konjunktúra Magyarországon azonban nem a gabonatermelés területén mutatkozott. Ezt a terményt ugyanis döntően csak az országon belül lehetett eladni, mert az olcsó szállítást lehetővé tevő folyók a possibiliis külföldi gabonapiacokkal ellenkező irányba folytak. A legfőbb kiviteli cikkek: a szarvasmarha és a bor, legyőzték ezt a szállítási nehézséget. A szarvasmarhát lábön hajtották ki, a bor magas értéke pedig elbírta a kocsin való szállítás költségeit is. Mindkét termék sokkal koncentráltabb értéket képviselt, mint a gabona, tehát valamilyen módon nagyobb befektetést is igényelt az előállítás. Az állattenyésztés nagyon területigényes [5–6-szor akkora terület szükséges 1 kalóriának fehérjékből való nyerésére, mint amekkora területről gabonából nyerhetünk egy kalóriát], a szőlőművelés pedig nagyon munkaigényes. És mind az állattenyésztés, mind a szőlőművelés színvonalas, specializált szakmunkát követel. E két termény előállításának a módja éppen a nagy külföldi kereslet folytán vált monokultúras jellegűvé.

Intenzív szakmunka és nagyfokú területigényesség ekkor nem, vagy alig fért meg akár a földesúri allodiumon, akár a nagybirtok szorításában és szolgáltatási rendszerébe foglalt jobbágytelke keretében. Bér munka széleskörű alkalmazása a termelésben, és rugalmas, sokrétű kapcsolatok a kereskedelemben: ilyen kora kapitalista vállalkozásformák között állították elő ezt a két fontos mezőgazdasági exportcikket. Az exportra szánt szarvasmarhát a török által megszállt Alföldön, a földesúri joghatóságtól gyakorlatilag mentes, bér munkásokat alkalmazó, specializált termelési rendszer keretében tenyésztették. A bort pedig az ország különböző vidékein túlnyomórészt olyan szőlőparcellákon termelték, amelyek a jobbágyteleknél sokkal szabadabb, mondhatni polgárabb formában tartoztak a paraszthoz; bár az hegyvámot és bortizedet fizetett utána a földesúrnak, magát a szőlőbirtokot szabadon adhatta-vehette, hagyományozhatta. A nagybirtok is törekedett ugyan saját kezelésű majorsági szőlők létesítésére, ezeknek a területe azon-

ban mindvégig eltörpült elsősorban a jobbágyok, de részben a kisnemesek és a városi polgárok által birtokolt szőlők nagyságához képest.

A nemesek, látva a marhakereskedés nagy hasznát, maguk is igyekeztek abba bekapcsolódni, de ezt – a dolog természeténél fogva – csak teljesen külsődlegesen, a kereskedelmi forgalomhoz élősi módon kapcsolódva tudták megvalósítani. A marhatenyésztés tőkés, paraszt-polgári viszonyok között folyt, a hajtás és az értékesítés is, egészen addig, amíg a marhákat tőkeerős külföldi kereskedőknek el nem adták a határmenti nagy vámhelyek valamelyikén. A nagybirtokosok ezzel szemben nem voltak részesei sem az árumarha tenyésztésének, sem a marhahajtás és -kereskedés nagy szakértelmet és komoly szervezettséget követelő folyamatának. Sem forgótőkémet nem adtak az üzlethez, sem a rizikóban nem osztoztak; kikötötték, hogy nyereség esetén bizonyos rész illette meg őket, az esetleges veszteségből azonban nem vállaltak részt.

Ennél valamivel nagyobb volt a nemesek részesedése a borral folytatott külkereskedelemben.

A 16. század közepén a híres nagy bortermő vidékeken még viszonylag egyenlő nagyságú parcellákat birtokoltak a jobbágyok. A nagy konjunktúra hatására azonban néhány évtized alatt erős differenciálódás következett be: szőlőbirtokok sorát összevásárló nagytermelők vékony rétege alakult ki, akik egy sor bérest, napszámost alkalmaztak. De még a közepes nagyságú szőlők birtokosai is rendszeresen alkalmaztak külső munkaerőt. A szőlőterületek nagysága is folyamatosan nőtt; 1600 körül már beültették mindazokat a területeket, amelyek szőlőművelésre egyáltalán alkalmasak voltak. A legnagyobb bortermelők borfelvásárlással, borkereskedelemmel is foglalkoztak.

A földesurak a bor termelésében – eltérően a szarvasmarháétól – valamelyest részt vettek allodiális szőlők révén. Ezeknek az allodiális szőlőknek a megművelése részben bérmunkával, részben robottal történt. A bérmunkára fordítható pénzösszegnek csakúgy, mint a robotnak a korlátozott volta szabott viszonylag alacsony határt az allodiális szőlők kiterjedésének. A speciális szakértelmet és lelkiismeretes munkát megkövetelő szőlőművelést azonban nem is volt tanácsos robotban végeztetni, különben nagyon leromlott a szőlő. A robotot csak a szőlőművelés legprimitívebb munkafolyamataira lehetett veszély nélkül felhasználni.

A 17. század folyamán a szőlővidékeken nőtt a lakosság lélekszáma, a szőlőterület viszont nem volt tovább növelhető: a parcellák felaprózódtak. Ez a folyamat szükségszerűen vezetett a paraszti áru bor termelésének a szü-

küléséhez. A nemesek ugyanekkor sikeres támadásokat intéztek a jobbágyi szőlőbirtokosok ellen, a szőlők megszerzése céljából. Ugyanakkor a polgári és a paraszti szőlőtulajdonosok is minden erejükkel igyekeztek nemesi levél szerzésére, már csak vagyonuk biztonsága érdekében is. Az eredmény az volt, hogy a 17. század végére a szőlővagyon egyre inkább egy elszegényedő jobbágyosság, mezővárosi polgárság, és egy mind terebélyesebbé váló kisenemes-ség, de részben nagybirtokosság kezén volt található.

Úgy tűnik, hogy a nagybirtokosok az exportpiacra szánt termékeknél, így a marhánál és a bornál nem tudtak vezető szerephez jutni. Ez érthető is, hiszen itt kapitalista jellegű vállalkozásformák domináltak. Annál nagyobb szerepet kényszerítettek ki maguknak a nagybirtokosok a bor belső piacán, a kocsmáltatási jog révén. Ahol szőlőhegy volt a falu hatásában, ott évi 5 hónapon át, ahol nem volt, ott pedig 9 hónapon keresztül csak a földesúr borát volt szabad, sőt kötelező, árusítani. /A földesúr ezt a bort csak kis részben termelte saját maga, nagyrészt jobbágyai szolgáltatásából szerezte, valamint kényszerfelvásárlások révén is./ Ez részben azt jelentette, hogy a földesurak kisajátították maguknak a borkimérésnek, ennek a hatalmas piacnak több mint a felét. Nagyon nagy haszonról volt itt szó, ez abból is látható, hogy a legtöbb uradalomban a borkimérésből, a földesúri kocsmákból származott az uradalmi bevételek legnagyobb hányada.

Ha azt vizsgáljuk, hogyan hatott ez a sokrétű, mind a nagybirtok, mind a jobbágyháztartás keretében folytatott árutermelés társadalmilag, annak milyen társadalmi következményei voltak, a magyarországi példa nyomán az az egyértelmű válasz adódik, hogy a jobbágyok robotjával folytatott majorsági gabonatermelés egyértelműen rontotta a jobbágyok társadalmi helyzetét és tulajdonképpen az ilyen termelést folytató vidékeken alakultak ki a magyarországi második jobbágyosság klasszikus vonásai. De maga az egész második jobbágyosság rendszere még ezen belül is elsősorban a közepes, vagy kis jobbágygazdaságokat sújtotta a legerősebben, amelyek valóban csak saját családi munkaerejükre támaszkodhattak. A leggazdagabbak mást küldhettek maguk helyett robotolni, a legszegényebbeknek pedig mindegy volt, hogy kinek a számára dolgoznak. Az árutermelésre szánt speciális állattenyésztés és a szőlőművelés ezzel szemben, ha voltak is földesúri gátjai különösen ez utóbbinak, lényegében véve nagyon kedvező körülményeket, többé vagy kevésbé kiutat biztosítottak a második jobbágyosság szorításából a jobbágyok meglehetősen széles rétegeinek. Leegyszerűsítve: a piacra szánt állatok tenyésztése és a szőlőművelés fokozta a szabadságot, a gabonatermelés erősítette a robotolást és a röghözkötést. Mivel azonban Magyarország

természeti adottságai kiválóan alkalmasak voltak az első két ágazat művelésére, a magyarországi jobbágyság kedvezőbb körülmények között élt, több fajta kiutat talált a második jobbágyság szorításából, mint az északabra fekvő országok jobbágysága.

Kérdezhetjük: milyen hatása volt az agrárkonjunktúrának, azon kívül, hogy mozgásba hozta azt az egész gépezetet, amely végeredményben a második jobbágyság fokozatos kialakulásához és megszilárdulásához vezetett?

1. Új földterületeket törtek fel és vettek művelés alá a gabonatermelés bővítésére, pusztákat béreltek az állattenyésztés kiterjesztésére, és ahol csak lehetséges volt, növelték a szőlőültetvények területét. Ezekkel az újonnan nyert területekkel általában szabadabban rendelkezhetett a parasztság, mint azokkal a földekkel, amelyek régóta a jobbágytelekhez tartoztak.

2. A leggazdagabb parasztok, vagy a leggazdagabb vidékeken akár egész községek, megváltották magukat a földesúri szolgáltatások egy része, néhol az egésze alól, legtöbbször évi pénzfizetés ellenében, néha azonban – egyénileg – nagyobb összegekkel egy vagy két generációra is.

3. Gazdag parasztok, és főleg mezővárosi polgárok számottevő készpénzt és ötvöstárgyakat, ezüsttárgyakat gyűjtöttek, pénzüket gyakran kölcsönözték tisztes kamatra, vagy uzsorára.

4. A társadalom széles rétegei számára vált elérhetővé egy aránylag magas életszínvonal: olyan mennyiségű hús és bor fogyasztása, amely az egykorú nyugati társadalom parasztsága körében, a „plein monde”-ban nem volt lehetséges. Mindezek a kedvező vonások azonban vesztek erejükből a 17. század második felében.

A nemeseket viszont arra ösztönözte a konjunktúra, hogy

1. Ugyancsak kiterjessék allodiális földjeiket és lehetőleg minél több allodiális szőlőt vásároljanak, létesítsenek; ezek révén igyekeztek bekapcsolódni a kereskedelmi tevékenységbe.

2. A török időkben a várak köré szerveződő mágnásbirtokokon több száz főnyi földesúri magánhadserőet tartottak: ennek a sok embernek az etetése viszont erősen korlátozta, gyakran megakadályozta azt, hogy a nagybirtokosok jelentős mennyiségű terményt adjanak el a piacon.

3. A leggazdagabb arisztokraták hatalmas mennyiségű kincset, ékszert, ötvöstárgyat vásároltak össze és teauráltak, gyakran nagystílusú építkeztek és luxuseletmódot folytattak. Váraik egyben a kultúra kis gócpontjai voltak – ez nem elhanyagolható szerep egy olyan országban, ahol a főváros eleste és az idegen uralkodóház miatt nem volt jelen királyi udvartartás.



Ha a végső tanulságokat kívánjuk levonni a kelet-közép-európai fejlődés vázlatos áttekintése után, rá kell mutatnunk, hogy amíg a középkorban a nagybirtoknak pozitív szerepe volt a jobb földművelési technika elterjesztésében, a 16–17. században ez a szerepe megszűnt, mert majorság és parasztgazdaság lényegében azonos módon termelt; hiszen a parasztság az elmúlt évszázadokban már átvette mindazt, amit a nagybirtoktól megtanulhatott. A termelést serkentő nemzetközi kihívásra a nagybirtok nem intenzív műveléssel, új technika bevezetésével válaszolt, hanem extenzív módon igyekezett növelni a termelést. Több területet vettek művelés alá, ehhez több /ingyenes/ robotmunkát használtak fel; az eredmény végül is a termelés fokozása volt. Igaz ugyan, hogy ez a többlettermelés mindenképpen „drága” módon történt, sok jobbágyi munka elfecsérlésével, hiszen az olyan munka, amelyben a jobbágyság nem volt érdekelt, sőt, ami a saját érdeke ellenére történt, nem volt elég hatékony, nagyobb terhet jelentett a jobbágyságnak, mint amekkora hasznot biztosított az úrnak. Mindazonáltal jelentős többlettermelést kényszerített ki. Ez volt Kelet-Közép-Európa hozzájárulása az összeurópai fejlődéshez.

Azt is megállapíthatjuk, hogy vizsgált területünkön sem volt olyan kizárólagos és annyira egyeduralgó forma a röghözkötött jobbágyok robotmunkáján alapuló földesúri árutermelés, mint ahogy az korábban a köztudatban élt. Ezen az alaptendencián belül is számos olyan lehetőség nyílt, amely a városiasodás fokától, vagy a kedvező természeti adottságoktól függően a parasztek egy része számára is jó piaclehetőséget biztosított, a jó piac pedig még a nagy nemesi ellennyomás mellett is lehetővé tett bizonyos szabadabb életformát a parasztek számára. A kiutat nem annyira a paraszti gabonatermelés jelentette – bár helyenként még ez is segített –, mint inkább más, munkaintenzívebb termékek előállítására. Tehát nagyon fontos kérdés, hogy mi volt a paraszti kisgazdaság termelési profilja. A legsúlyosabb helyzetben a vegyes termelésű, közepes nagyságú, családi munkaerőre utalt parasztgazdaságok voltak.

Amennyiben – igen széles perspektívából nézve – mégis pozitívan értékeljük a nagyobb megművelt földterület + több jobbágyi ingyenmunka = többlettermelés képletét, hozzá kell ehhez tennünk, hogy ez csak addig volt igaz, amíg az így kialakult kényes egyensúly nem bomlott meg annyira, hogy a parasztbirtokot magát megnyomorítsa. Ez akkor következett be, amikor az agrárkonjunktúra hanyatlásával a parasztek már egyre kevésbé részesültek a konjunktúrának a hasznából. Ekkor már a nagygazdák is egyre kevésbé tudtak maguk helyett bérmunkást küldeni robotra, és ha saját személyük-

ben kellett a földesúri földeket művelniük, ez a saját gazdaságuk rovására történt. Ez az állapot a 17. század folyamán, országonként eltérő időpontban következett be, de a 17. század közepére már meglehetősen általánossá vált. A 17. század második fele pedig úgy tűnik, mindenfelé a gazdag parasztok eltűnését vagy számának csökkenését, vagy gazdaságuk hanyatlását, a paraszti földek felaprózódását, s a parasztság nagy részének az eladósodását vonta maga után.

Kelet-Közép-Európa már nem játszhatta tovább Nyugat-Európa legfontosabb kereskedelmi partnerének a szerepét; ezt a szerepet – éppen a 17. század második felében – a gyarmatok vették át.<sup>25</sup>

### *Jegyzetek*

1. Pach Zs. P., Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, 1963, 47., 57–58, 74.
2. Ezt a felfogást képviselte Makkai László és Katus László: Történelmi Szemle II /1959/ – 34. sz. 470., 478., valamint Szücs Jenő: Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jh. Studia Historica 53 /1963/ 163.
3. I. Wallerstein, The Modern World System. I. Capitalist agriculture and the origins of the european world-economy in the sixteenth century, New York – San Francisco – London, 1974.
4. F. Braudel., Civilisation matérielle et capitalism. Paris, 1979. Fő tanulságainak az összefoglalása: Világtörténet, 1980/4 3–70.
5. Makkai L., Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országában. Tört. Szemle III /1969/ 2–3. sz. U. ő Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15–17. Jh. /La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie 1450–1650./ Studia Historica 53, Budapest, 1963.
6. G. Heitz, Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte der „Zweiten Leibeigenschaft“. Az 1980. szeptemberében tartott NKD-magyar gazdaságtörténeti konferenciára készített referátum; sajtó alatt.
7. Pach Zsigmond Pál., Der Bauernaufstand vom Jahre 1514 und die „zweite Leibeigenschaft“ in: Aus der Geschichte der Ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen i.m. 16–17. Jahrhundert, Hrg. Gusztáv Heckenast, Bp, 1977.
8. Makkai L., Neo-Serfdom, it's nature and origins in East-Central Europe, Slavic Review, 34 /1975/ No. 2. 236. Zimányi V., A magyarországi ármaozgások helye az európai fejlődésben. Tört. Szemle XV /1972/ 3–4. sz. U. ő Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Budapest, 1976.
9. W. Rusiński, Über die Entwicklungsetappen der Fronwirtschaft in Mittel- und Osteuropa. /Versuch einer ökonomischen Analyse./ Studia Historiae Oeconomicae Vol. 9. Poznań, 1974. 27–34.
10. Ezt a két szempontot hangsúlyozza többek között Rusiński is fenti tanulmányában, 35.

11. V.ö. G. Heitz, i.m. A. Kamiński, Neo-Serfdom in Poland-Lithuania. *Slavic Review* 34 /1975/ No. 2. 258. Zimányi, i.m. /1976/. H. Harnisch – H. H. Müller, A paraszti szolgáltatások, adók és a mezőgazdasági termelés fejlődése a robotrendszer birodalmában. *Agrártört. Szemle* 1979. 3–4. sz.
12. L. többek között a fent idézett tanulmányokat.
13. H. Harnisch – H. H. Müller id. tanulmánya, 358.
14. Veress Éva, *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyág kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye 16–17. sz.-i agrártörténetéből.* Budapest, 1966.
15. G. Heitz, i.m.
16. H. Harnisch szerint is olyan területeken is kell Gutsherrschaftról beszélni, amelyekre idáig csak Grundherrschaftok meglétét tételezték fel, így pl. Kursachsen és Magdeburg egyes részein is. H. Harnisch, *Die Gutsherrschaft in Brandenburg.* *Jb. für Wirtschaftsgeschichte* /1969/ IV 146. G. Heitz, *Agrarischer Dualismus, Eigentumsverhältnisse, Preussischer Weg.* Rostock 1970. 2–3. Megállapítják, hogy a „Grundherrschaft” és a „Gutsherrschaft” lényegében modell, amely sem tiszta formájában, sem kizárólagosan nem létezett egyik országban sem. V. ö. Makkai L., *Örökös jobbágyág és kapitalizmus. Századok* 115/1981/ 2. sz. 321.
17. L. a 6. sz. jegyzetben idézett művét.
18. H. Harnisch, *Die Gutsherrschaft in Brandenburg.* *Jb. für Wirtschaftsgeschichte* 1969. IV.
19. A. Kamiński, i.m., a vonatkozó hatalmas irodalom összefoglalásával.
20. Uo. 263.
21. Uo. 264–266.
22. W. Rusiński, i.m. 41–45.
23. Lásd W. E. Wright, *Neo-Serfdom in Bohemia.* *Slavic Review* 34 /1975/ No. 2. összefoglaló tanulmányát.
24. A magyar fejlődés alábbi rövid áttekintése Zimányi V.-nak az 1982. évi budapesti Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusra készített referátuma alapján készült. /Grand domaine et petite exploitation en Hongrie, 13e–18e siècles – Agrártört. Szemle, Supplementum, sajtó alatt./
25. Pach Zs. P., *Diminishing Share of East-Central Europe in the 17th Century International Trade.* *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* XVI /1970/ No. 3–4.